

Р. ОФЩИНСЬКИЙ, В. ЗАДОРЖНИЙ

ВИПЛАТА КОМПЕНСАЦІЙ УКРАЇНЦЯМ-ОСТАРБАЙТЕРАМ:

короткий огляд матеріалів ряду зарубіжних ЗМІ

Починаючи із 1950-х рр. Федеративна Республіка Німеччина сплатила приблизно 90 млрд. марок репарацій, здебільшого жертвам Голокосту. Компенсація примусовим робітникам зі Східної Європи стала останньою спробою спокутувати “давні гріхи”. Влітку 2000 р. після тривалих дискусій уряд і найбільші корпорації погодилися виплатити в’язням нацистських концтаборів і остарбайтерам одноразову допомогу розміром 8,1 млрд. марок. Апліканти мали заповнити шість сторінок анкети. Як роз’яснила канадська *The National Post*¹, їх класифікували за трьома групами: жертви гетто, концентраційних чи трудових таборів*.

Відповідно до рішення уряду Німеччини в 1993–1994 рр. для виплати жертвам нацизму в Україні, Молдові, а також у країнах Середньої Азії й Закавказзя (тим, що постраждали на території України) було виділено 400 млн. марок. Компенсації протягом кількох років отримували 580 тис. чол. – через “Промінвестбанк”, “Ощадбанк”, “Брокбізнесбанк”, банк “Україна”, “Градобанк”. У цьому зв’язку в останнього в 1997 р. виникли серйозні проблеми, що набули значного розгласу як в Україні, так і за її межами².

Виплата безпосередніх разових компенсацій українським жертвам нацизму розпочалась у серпні 2001 р. Загалом Німеччина поетапно (до 2004 р. включно) спрямувала їм 881,5 млн. євро. До цих виплат приєдналася й Австрія. Як свідчить статистика, в роки Другої світової війни 2 млн. українців було вислано до концтаборів або відправлено на примусову працю. За оцінками експертів, у 2002 р. в Україні проживало біля 610 тис. таких осіб, проте зареєструвалися для виплати компенсацій 540 тис. Станом на 1 жовтня 2003 р. німецький фонд “Пам’ять, відповідальність і майбутнє” виплатив майже 450 тис. громадян України близько 500 млн. євро. Австрійці заплатили близько 75 млн. євро; їх одержали майже 38 тис. українців.

Частину коштів виділив уряд ФРН, решту – промисловці та підприємці. У результаті тиску американського суду за позовом колишніх остарбайтерів вдалося отримати необхідні гарантії виплат. Проте втілити це рішення в життя виявилось дуже складно. Великі підприємства не могли зібрати потрібних 5 млрд. У столичній газеті *Tagespiegel* колишній мер Берліна Ганс-Йоган Фогель закликав членів бундестагу в найкоротший термін ухвалити відповідний закон, а бізнесменів – не давати світовій громадськості підстав думати, що для Німеччини матеріальні чинники важать більше, ніж справжній вияв людяності³.

* Звичайно, ця проблематика заслуговує на особливий науковий інтерес, який, на жаль, ще не дав плодів у вигляді окремих історичних досліджень. Лакуну спробуємо заповнити ракурсом, який варто поглибити, у т. ч. кліометрично.

Виплата компенсацій українцям-остарбайтерам як знаковий історичний факт спричинила значний інтерес до цього питання з боку політичних і мас-медійних кіл, проте ще не отримала належного історіографічного осмислення. За винятком газетної публіцистики, в Україні та за кордоном не зустрічаємо жодного спеціального дослідження. Відомі нам публікації у світовій та німецькій центральній і регіональній пресі спробуємо відразу згрупувати у запропонованій таблиці:

№ п/п	Одержувач (герой репортажу)	Місто-платник	Газета
1	Марія Луцюк, Кінгстон (Канада)	Баварія (місто не вказано)	<i>The National Post</i> 6 березня 2001 р.
2	1100 запитів з України	Гамбург	<i>Hamburger Abendblatt</i> 10 квітня 2001 р.
3	58 українців, у т. ч. Надія Лаблюк із с. Кутківці (Україна)	Ферден	<i>Weser Kurier</i> 20 квітня 2001 р.
4	Марія Нікіфорова і Валентина Давидова (Україна)	Мюльгаузен	<i>Thüringer Allgemeine</i> 22 квітня 2001 р.
5	Десятки листів з України	Альтентрептов	<i>Nordkurier</i> 2 травня 2001 р.
6	Чисельні запити з України	Берлін	<i>Berliner Zeitung</i> 8 квітня 2001 р.
7	Задоволено 150 прохань з України і Росії	Штаде (усіх претендентів зі Східної Європи до 2500 осіб)	<i>Tagblatt</i> 2 травня 2001 р.
8	Елеонора Олейнікова зі Слов'янська (Україна)	Оберндорф (5200)	<i>Schwarzwälder Bote</i> 7 травня 2001 р.
9	12 українців	Фрайбург, земля Баден Вюртенберг (37)	<i>Südwest Presse</i> 18 травня 2001 р.
10	150 українців	Католицька церква Баварії (до 2 тис.)	<i>Die Welt</i> 28 травня 2001 р.
11	30 свідощтв, у т. ч. Сергій Летюга і Петро Ткаченко з України	Рамельсберг	<i>Goslarsche Zeitung</i> 9 червня 2001 р.
12	Надія Мудрінок з українського села Перемога	Берлін	<i>Main-Rheiner</i> 11 червня 2001 р.

№ п/п	Одержувач (герой репортажу)	Місто-платник	Газета
13	Ігор Гайворонський з Києва	Беннекенштайн	<i>Volksstimme</i> 21 червня 2001 р.
14	14 з усіх 716 українців-остарбайтерів	Мюнхен	<i>The Cristian Science Monitor</i> 24 квітня 2002 р.
15	14 живих із 60 українців-остарбайтерів, у т. ч. Ольга Ємеліна із Запоріжжя і Павло Котляров (Україна)	Герстгофен (90)	<i>The Cristian Science Monitor</i> 24 квітня 2002 р. “+” CNN 12 лютого 2002 р.

Як уже зазначалося, для ФРН розв’язання даної проблеми видалося непростим, особливо на місцевому рівні. Наприклад, задіяні в процесі відшкодування інституції міста Штаде довго не могли домовитися про суми, які мали бути сплачені до компенсаційного фонду. Отож, клініка запропонувала 10 тис. марок, а підприємства – лише 7 тис., або 0,01 % від свого річного обігу. За даними міського архіву, на компенсацію могли розраховувати від 1500 до 2500 осіб. Задоволено більше 150 прохань українців і росіян⁴.

Однак зауважені тертя – це радше винятки із правила. По 5 тис. марок отримали 120 громадян України, Польщі та Росії, що працювали на церковних об’єктах католицької церкви в Баварії⁵. Обґрунтовуючи цю суму, церква керувалася нормами відповідного федерального закону. У 1999 р. єпископська конференція вирішила організувати службу для розшуку всіх “приписаних” до католицьких громад. Церковний фонд відшкодування остарбайтерам сягнув 5 млн. марок.

У землі Баден Вюртенберг Фрайбург став другим після Тюбінгена містом, яке долучилося до компенсаційних виплат⁶. Усі гроші (200 тис. марок) виділено з міського бюджету, оскільки приватні фірми було увільнено від внесків. За компенсацією звернулися далеко не всі, тому магістрат Фрайбурга спробував самостійно розшукати їх. За архівними даними, по 5 тис. марок повинні отримати 37 осіб. Відгукнулися тільки п’ятеро з дванадцятьох українців, яким магістрат надіслав офіційні листи. Двоє з них виявили бажання особисто забрати гроші, оскільки подорож оплачувалася містом.

Мерія Альтентрептова, навпаки, отримала з України й Польщі чималу пошту. У кропіткій праці бургмістру Сибіллі Кепф суттєво допоміг очевидець подій – її дідусь. У листах зі Сходу надавалися точні подробиці, які, з одного боку, полегшили завдання – знайти документальне підтвердження, а з іншого – змусили не раз замислитися над трагедією⁷. Не випадково бременський *Weser Kurier* подав розлогий репортаж про те, як у галереї Бремервьорде виставлені офіційні документи, світлини і листи українців, які були в таборах – концентраційних і військовополонених⁸. Принагідно згадувалося монографічне дослідження британського історика

Майкла Берлейга, де воєнні втрати України визначені у 7 млн. загиблих. У Бремервворде представили також документальні свідчення про Голодомор 1932–1933 рр. та інші злочини комуністичного режиму.

Цю естафету підхопив Госларський гірничий музей, що вирішив увічнити пам'ять усіх українців, чия важка праця сприяла благополуччю регіону. Під час першої поїздки в Україну в грудні 1999 р. співробітники музею здійснювали переважно магнітофонний запис свідчень колишніх остарбайтерів, а в квітні 2001 р. вони навіть взяли із собою професійного оператора. Зроблені ним документальні кадри стали суттєвим елементом нової експозиції. Вона була призначена насамперед для молодого покоління, яке не має чітких уявлень про війну й нацизм⁹. Крім традиційних “гуманітарних” пакетів, госларці привезли в Україну 30 свідоцтв, зокрема Сергію Летюзі та Петру Ткаченку, котрі працювали в Рамельсберзі як гірники.

Крім того, 15 червня 2001 р. німецький телеканал *WDR* показав документальну стрічку “Перемога – село в Україні”. Головними її героями стали колишні нацистські в'язні та остарбайтери. Крім того, Фонд Мартіна Німойлера спільно з музеєм німецько-єврейської історії запросили до ФРН гостей для політичної дискусії “Час вийшов... Страждання примусової праці”, зокрема Надію Мудрінок із с. Перемога, почесного голову організації малолітніх в'язнів нацизму. Саме тоді одному українцю, який десятирічним потрапив на металургійний завод, відмовили в розгляді запиту, мотивуючи це тим, що на примусові роботи брали не молодших за 12 років¹⁰.

Представники мерії Дельменхорста очікували прибуття делегації колишніх невільників із побоюванням, що на місці страшних років життя вони можуть озлобитися. Втім, за повідомленням *Delmenhorster Kreisblatt*, дідусі та бабусі з України поводитися досить дружелюбно і дякували за компенсацію¹¹. Гості відвідали фабрику, де на прядильних верстатах працювали деякі з жінок.

Соціальні служби ФРН усіяко допомагали людям зі Східної Європи відшукувати документи, які б засвідчили їхню примусову працю за років нацизму. Український фонд “Порозуміння і Примирення” всі запити направляв до пошукової служби Червоного Хреста, що в місті Арользен, де розташовано величезний архів про жертви нацизму. Як з'ясувала *Berliner Zeitung*, лише у 30 % випадків потрібні документи знаходилися¹². Термін подання заяв завершився в квітні 2001 р. Докори на адресу архівістів, що розбирали справи остарбайтерів, мало змінили ситуацію. Наприклад, більшість із 1100 запитів надійшла до архіву Гамбурга з України. 80 % дописувачів отримали позитивні відповіді. Однак представники громадської організації “Регенбоген” у *Hamburger Abendblatt* зазначили, що на власні очі бачили ніким не переглянуті папки з десятками тисяч імен¹³. Через брак персоналу в архіві просто не зуміли їх опрацювати.

Не чекаючи на реалізацію федеральної програми, представники громадського сектора започаткували на місцевому рівні низку гуманітарних акцій. Так, благодійна організація “Місцева історія” м. Фердена виділила 58 українським остарбайтерам по 260 марок. Деякі сім'ї, в яких працювали українці, взяли над ними шефство, допомагаючи грошми і запрошуючи до себе в гості¹⁴. Для літніх людей, багато яких опинилося на межі виживання, вчасно

простягнута рука допомоги виявилася дуже важливою. Серед них була й Надія Шаблюк, яка у Фердені на фабриці Бреме по 12 годин на добу шила в роки війни солдатські рюкзаки й польові сумки, а на схилі літ лишилася одинокою у рідному с. Кутківці з мізерною пенсією. Долями Марії Нікіфорової та Валентини Давидової, котрих у війну примусово привезли до Мюльгаузена, заопікувалися представники мерії. Вони зібрали пожертви: кожній по тисячі марок і додатково 2 тис. для термінового лікування доньки Нікіфорової¹⁵. Ініціатори акції вважали, що теорія “маленьких справ” не гірша за стратегію масової допомоги.

У 2002 р. *CNN* (12 лютого) і *The Cristian Science Monitor* (24 квітня) розповіли, як з ініціативи вчителя історії учні Герстгофена, багатого промислового міста в Баварії, послали колишнім невільникам листи вибачення, а також зібрані гроші – по 1 тис. євро для кожного з 14-ти живих остарбайтерів, знайшли кошти для оплати поїздки до Німеччини п'ятьох українців, які за станом здоров'я могли зробити це.

Аби домогтися справедливості, Елеонора Олейнікова зі Слов'янська написала до редакції газети *Schwarzwälder Bote*¹⁶. Її родина потрапила до Оберндорфу в числі 5200 остарбайтерів. Дорослих направили на завод Маузера, а дітей – мити посуд і прибирати в їдальні. Марія Луцюк потрапила на “картопляну” ферму Ріттера в Баварії. Після війни вона емігрувала до Канади. Йшлося про отримання символічних для неї менш як 4 тис. доларів реституції за втрату сім'ї та більш ніж рік примусової праці¹⁷.

Не всіх влаштувала компенсаційна сума. Одна літня українка, приміром, подала позов безпосередньо на один із найбільших німецьких концернів – “Сіменс”¹⁸. Вона оцінила завдану їй моральну і матеріальну шкоду в 45 тис. марок, не погодившись з розподілом коштів за колективним позовом організацій, що представляють інтереси колишніх остарбайтерів і жертв нацистського терору. Конституційний суд Німеччини визнав претензію недостатньо обґрунтованою.

Громадські організації ряду німецьких міст оплатили багатьом остарбайтерам зарубіжні поїздки: у квітні 2001 р. Мюнхен відвідали 14 із 716 українців, які перебували там у полоні¹⁹. Кампанія відновила добрі людські зв'язки, які виникли в роки війни між українцями й німцями. У травні 1942 р. до міста Беннекенштайн привезли з Києва 70 підлітків, яких забрали безпосередньо зі школи²⁰. Ігор Гайворонський потрапив до м'ясної крамниці. Хлопчик вирізнявся акуратністю й старанністю, тому господарі всиновили його. У 1945 р. американці все-таки відправили Ігоря додому. Сім'я Вілле почала регулярно листуватися зі своїм прийомним сином лише з 1989 р., коли впала “залізна завіса”. І лише в червні 2001 р. Гайворонський відвідав свій другий дім.

Брат і сестра Кавцуни шукали одне одного 56 років через посередництво Червоного Хреста Бельгії, Німеччини й України²¹. Їхня мати-українка 1942 р. потрапила як остарбайтер на фермерське господарство поблизу бельгійського містечка Емсланд, вийшла там заміж. У 1943 р. народилася Марія, у грудні 1945 р. – Євген. Після війни сім'я розпалася й загубилася в переселенській стихії двох країн: Бельгії (Марія з батьком) і ФРН (Євген із матір'ю). Коли ці люди нарешті зустрілися, мовна проблема не дуже

завадила: Євген розмовляє українською й німецькою, Марія – фламандською і польською.

Загальною рисою кампанії з виплати компенсацій українцям-остарбайтерам, попри зволікання окремих посадових осіб у регіонах Німеччини, були, за свідченнями ЗМІ, толерантність і доброзичливість. Громадський сектор, преса і телебачення природним чином налаштували суспільну думку, пропагуючи утвердження історичної справедливості щодо даної категорії жертв нацизму.

---

¹ The National Post. – 2001. – 6 March.

² Neue Zuercher Zeitung. – 2001. – 17 August; Der Spiegel. – 2001. – 9 April; Der Spiegel. – 2003. – 12 November.

³ Tagespiegel. – 2001. – 8 Mai.

⁴ Tagblatt. – 2001. – 2 Mai.

⁵ Die Welt. – 2001. – 28 Mai.

⁶ Südwest Presse. – 2001. – 18 Mai.

⁷ Nordkurier. – 2001. – 2 Mai.

⁸ Weser Kurier. – 2001. – 10 Mai.

⁹ Goslarsche Zeitung. – 2001. – 9 Juni.

¹⁰ Main-Rheiner. – 2001. – 11 Juni.

¹¹ Delmenhorster Kreisblatt. – 2001. – 19 Juni.

¹² Berliner Zeitung. – 2001. – 8 April.

¹³ Hamburger Abendblatt. – 2001. – 10 April.

¹⁴ Weser Kurier. – 2001. – 20 April.

¹⁵ Thüringer Allgemeine. – 2001. – 22 April.

¹⁶ Schwarzwälder Bote. – 2001. – 7 Mai.

¹⁷ The National Post. – 2001. – 6 March.

¹⁸ Stuttgarter Zeitung. – 2001. – 11 Mai.

¹⁹ The Cristian Science Monitor. – 2002. – 24 April.

²⁰ Volksstimme. – 2001. – 21 Juni.

²¹ Süddeutsche Zeitung. – 2003. – 29 Oktober.